

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

БЕРЕЖАНСЬКА В. В.,
ад'юнкт кафедри конституційного права
та прав людини
(Національна академія внутрішніх
справ)

УДК 342.716:343.1

**ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА
ОСОБИ НЕ ДАВАТИ ПОКАЗАННЯ АБО ПОЯСНЕННЯ ЩОДО СЕБЕ,
ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ЧИ БЛИЗЬКИХ РОДИЧІВ**

Стаття присвячена дослідженню поняття та змісту забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Проведено критичний аналіз основних наукових підходів до визначення поняття та змісту забезпечення конституційного права особи у вітчизняних та закордонних наукових джерелах; визначено особливості забезпечення даного права в закордонних правових системах; визначено поняття забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; встановлено й охарактеризовано елементи змісту забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

***Ключові слова:** забезпечення, конституційне право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, створення умов, охорона і захист.*

Статья посвящена исследованию понятия и содержания обеспечения конституционного права лица не давать показания или объяснения в отношении себя, членов семьи или близких родственников. Проведен критический анализ основных научных подходов к определению понятия и содержания обеспечения конституционного права человека в отечественных и зарубежных научных источниках; определены особенности обеспечения данного права в зарубежных правовых системах; определено понятие обеспечения конституционного права лица не давать показания или объяснения в отношении себя, членов семьи или близких родственников; установлены и охарактеризованы элементы содержания обеспечения конституционного права лица не давать показания или объяснения в отношении себя, членов семьи или близких родственников.

***Ключевые слова:** обеспечение, конституционное право лица не давать показания или объяснения в отношении себя, членов семьи или близких родственников; создание условий, охрана и защита.*

The article investigates the concept and content of assurance of the constitutional right not to witness or explain anything about himself, family members or close relatives. There are analyzed the main scientific approaches to the definition and content of assurance of the constitutional right of persons in domestic and foreign scientific sources; the peculiarities of assurance of this right in foreign jurisdictions



are determined; the content of assurance of the constitutional right not to witness or explain anything about himself, family members or close relatives is determined; the elements of the content of assurance of the constitutional right not to witness or explain anything about himself, family members or close relatives are defined and characterized.

Key words: *assurance, constitutional right not to witness or explain anything about himself, family members or close relatives, creating conditions, protection and defense.*

Вступ. Згідно з курсом на побудову правової держави, Україна визначила одним із найбільш пріоритетних напрямів своєї державної діяльності утвердження і забезпечення прав і свобод особистості. Забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів має відповідати уявленням про особистість і її права як про вищу цінність і узгоджуватися з міжнародними нормами у сфері прав людини.

Вирішення цієї проблеми потребує пошуку, створення та реалізації теоретичних концепцій, які б гарантували ефективність забезпечення права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Одним із ключових аспектів даної проблеми є визначення поняття та змісту забезпечення зазначеного конституційного права.

Окрім аспекти поняття та змісту забезпечення конституційних прав і свобод досліджували такі вчені, як: Я. Кондратьєв, О. Марцеляк, О. Наливайко, О. Негодченко, А. Олійник, П. Рабінович, Ю. Римаренко, В. Тацій, Ю. Тодика, Ю. Шемшученко й інші. Однак необхідно вказати на недостатність комплексних розвідок, присвячених дослідженню поняття та змісту забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, у вітчизняній науці конституційного права.

Постановка завдання. Метою статті є визначення поняття та змісту забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Відповідно до мети, завдання роботи такі: 1) проаналізувати основні наукові підходи до визначення поняття та змісту забезпечення конституційного права особи у вітчизняних та закордонних наукових джерелах; 2) визначити особливості забезпечення даного права в закордонних правових системах; 3) на підставі проведеного аналізу визначити поняття забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; 4) встановити й охарактеризувати елементи змісту забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів;

Результати дослідження. Права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю у правовій, демократичній та соціальній державі, якою прагне стати Україна. Тому право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів як елемент права на захист в умовах громадянського суспільства повинно бути не лише проголошене, а й реально забезпечене. Лише за таких умов стане можливою його реалізація на користь людині і суспільству.

Ст. 3 Конституції України закріплює вихідну засаду правової демократичної соціальної держави про те, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. Окрім того, Верховною Радою України 17 червня 1999 р. затверджено Засади державної політики України в галузі прав людини. Зокрема, даним документом встановлено, що в Україні забезпечення прав і основоположних свобод людини вважається головним обов'язком держави, органів державної влади та місцевого самоврядування [2].

У юридичній науковій літературі сьогодні немає єдиного підходу до розуміння терміна «забезпечення», хоча поняття і зміст забезпечення прав і свобод людини, зокрема й конституційних, широко досліджувалося багатьма науковцями.



Так, А. Олійник зазначає, що зміст забезпечення охоплює: а) створення сприятливих умов для здійснення конституційного права; б) охорону конституційного права від можливих правопорушень; в) захист конституційного права тоді, коли є факт правопорушення; г) відновлення порушеного права та відшкодування збитків [3, с. 57].

Є також думка, що поняття і зміст забезпечення передбачають створення умов і захист конституційного права [4, с. 22]. О. Негодченко розуміє забезпечення прав і свобод людини як створення умов, необхідних для дотримання прав людини, та напрями державної діяльності щодо сприяння реалізації прав людини, їх охорони та захисту [5, с. 255]. П. Рабінович висловлює думку, що забезпечення прав і свобод людини, передбачає, насамперед, створення умов, необхідних для здійснення прав людини, і такі напрями державної діяльності: сприяння реалізації прав людини, охорону прав людини, захист прав і свобод людини [5, с. 280].

Отже, у змісті поняття «забезпечення прав і свобод людини та громадянина» більшість науковців виділяють такі елементи: а) створення умов для реалізації права чи свободи; б) охорону права чи свободи від правопорушення і правопорушника; в) захист права чи свободи в разі, коли є приготування чи замах на їх порушення; г) поновлення порушеного права чи відшкодування спричинених збитків (матеріальних і моральних).

Можна припустити, що вимога державного забезпечення конституційних прав і свобод ґрунтується на такому державно-правовому явищі, як конституціоналізм. В юридичній доктрині конституціоналізм розглядається як верховенство прав і свобод особистості, що базується на конституції. У конституціоналізмі справедливо вбачається філософія конституційного світогляду; верховенство конституції, яка закріплює високу систему правових цінностей, головними серед яких є утвердження і забезпечення прав і свобод особистості; закріплення демократичної організації системи влади; соціальна згода. Субстанцію конституціоналізму становлять конституційні права і свободи [6, с. 13].

Тому буде справедливим твердження, що з позицій конституційного права і конституціоналізму вимога державного забезпечення конституційних прав і свобод базується, передусім, на демократичній ідеї поваги прав і свобод особистості. Тому можна погодитися з підходом до цього питання К. Волинки, який під час дослідження забезпечення прав і свобод особи включає до нього всі напрями діяльності і способи сприяння в їх здійсненні (повагу, дотримання, визнання, гарантування, охорону і захист, водночас до захисту вона включає відновлення порушеного права і притягнення винного до відповідальності) [5, с. 265.]. А. Мехович, А. Мордовець, А. Силантьєва також вбачають у повазі прав і свобод людини складне, багатогранне, багатовимірне явище, де найбільш зримо виражені процеси еволюції у взаєминах особистості і держави [7, с. 159]. Підсумком такої еволюції, на нашу думку, можна вважати таку ситуацію, коли державний захист конституційних прав і свобод стає обов'язком всіх гілок державної влади.

Для забезпечення шанобливого ставлення до особистості, охорони її особистого життя і процесуальної значущості право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів набуло конституційного закріплення і стало важливим засобом розширення процесуальних прав особи, вдосконалення її правового статусу, попередження лжесвідчення і зміцнення моральних засад судочинства. Сьогодні вже не викликає сумнівів той факт, що в демократичному суспільстві наявність обов'язку давати свідчення проти себе, своїх близьких родичів і членів сім'ї є неприпустимим. Картину, коли дитина дає свідчення, що викривають її батька чи мати в скоєнні злочину, або ж навпаки, важко уявити. Необхідно розуміти, яких страждань під час допиту зазнають близькі особи, яку звинувачують у скоєнні злочинів. Людина фактично приречена або давати неправдиві свідчення, або відмовлятися від їх надання, і найгірше, коли вона зі страху перед кримінальним покаранням таки змушена давати правдиві показання, а згодом відчувати страшну провину.

Забезпечення конституційного права особи не свідчити проти себе самої чи своїх близьких вже давно нормативно врегульоване в національних законодавствах більшості розвинених країн світу.



Нормативно-правовому регулюванню права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів особливу увагу приділено в американському законодавстві. Так, поправка V Конституції Сполучених Штатів Америки (далі – США), яка в американському праві дістала назву «Привілей проти самозвинувачення», містить пряму заборону примушувати особу давати показання проти самої себе, а сама особа не зобов'язана обґрунтовувати свою відмову від давання показань.

Вагомим є також той факт, що правові норми, що стосуються права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, виділені в окрему гл. 18 главу Зведення законів США, де детально регламентовані відповідні правові положення, а також порядок їх реалізації. Проте і це не єдине джерело імунітету свідка. Багато його деталей уточнюються в нормах неписаного права й ухвалених судами рішеннях [8, с. 254].

Варто наголосити, що особливістю забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів у Великій Британії є чітке дотримання з боку держави захисту публічних інтересів. Так, перед початком процедури допиту особу зобов'язані попередити не тільки про її право зберігати мовчання та можливості того, що все, що буде нею сказане, може служити доказом у справі, а й про те, що замовчування під час допиту інформації, на яку особа пізніше розраховує посперитися в суді, може ускладнити її захист. Окрім того, англійське законодавство, на відміну від вітчизняного, дозволяє посадовій особі, після попередження про право на мовчання, ставити запитання уточнюючого характеру або питання, спрямовані на попередження або зменшення спричинення шкоди іншим особам [9, с. 48].

Забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів у романо-германській правовій системі має дещо інший характер порівняно з розглянутою вище англосаксонською правовою системою.

Так, законодавство Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) наділяє правом не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів досить широке коло осіб, наприклад, заручених або членів подружжя, навіть якщо шлюб розірвано. У Франції таке право стосується не лише відмови від давання показань, а також недонесення і приховування злочинця з метою уникнення розшуку й арешту.

У новітньому законодавстві європейських країн можна чітко окреслити дві перспективи розвитку забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Перша полягає в розширенні кола осіб, наділених даним правом. Друга тенденція полягає в поширенні права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів на інші злочини проти правосуддя. Так, у законодавстві Литви та Польщі скасовано кримінальну відповідальність за надання неправдивих показань потерпілим або свідком випадку здійснення ними цього з метою уникнення відповідальності членами їхньої сім'ї або близькими родичами.

Отже, якщо в законодавстві країн романо-германської правової системи конституційне право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, по-перше, засноване на подружніх або родинних зв'язках, по-друге, виключає відповідальність зазначених у законі осіб за відмову від давання показань, недонесення про злочин і заздалегідь не обіцяне приховування злочинця і слідів злочину, то в законодавстві країн англосаксонської системи права дане право може бути поширене на будь-якого співучасника злочину, крім підбурювача і «виконавця першого ступеня».

Під час аналізу забезпечення конституційного права особи у вітчизняній правовій системі варто передусім зазначити, що ч. 1 ст. 63 Конституції України, де закріплено право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, на найвищому юридичному рівні встановлює основи взаємовідносин держави й особистості в даній сфері. Можна констатувати, що ці взаємини базуються на ідеї, згідно з якою людині як вищій цінності кореспондує обов'язок держави захищати, дотримуватися і визнавати її право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Найбільш істотними аспектами цього обов'язку є зобов'язання держави гарантувати виконання



даного конституційного права всіма юридичними, моральними, ідеологічними засобами і можливість для людини вимагати в державних органів забезпечення реалізації цього права, його охорони та захисту. Саме тому головним завданням держави є наповнення реальним змістом проголошеного Конституцією України права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, створення необхідних умов, гарантій і передумов його забезпечення.

З огляду на це, вирішальне значення будуть мати державні механізми і гарантії реалізації даного права, проголошеного на конституційному рівні. Можна погодитися з визначенням конституційно-правового механізму забезпечення основних прав і свобод громадян України Ю. Тодики й О. Марцеляк як закріпленої в Конституції та законах держави єдності системи основних прав і свобод громадян України, їхніх гарантій, а також органів державної влади, місцевого самоврядування та других інституцій держави та суспільства, діяльність яких спрямована на правомірну реалізацію прав і свобод громадян України, а за необхідності – на їх охорону та захист [10, с. 19–20].

Отже, реалізація кожного права можлива лише за тієї умови, коли йому відповідає чийсь обов'язок його забезпечити. Стосовно конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів – це обов'язок держави. У здійсненні цього обов'язку беруть участь всі органи державної влади. З огляду на зазначене можна дійти висновку, що в механізмі забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів держава в особі відповідних органів і посадових осіб є зобов'язаним суб'єктом щодо носія даного конституційного права (людини, громадянина).

Варто наголосити на тому, що ставлення до проблеми забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів відображає ступінь розвитку конституціоналізму і демократичності держави. Демократична система державної влади передбачає чітко виражену взаємодію особистості і держави щодо забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, яка, на нашу думу, складається із двох основних елементів: 1. Всі гілки влади зобов'язані забезпечувати, охороняти і захищати дане конституційне право особистості. 2. Держава має бути самообмежена рамками конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

Зважаючи на вищезазначені положення, можна зробити висновок, що забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів – це специфічна, об'єктивно необхідна організаційно-правова діяльність державних органів, що відображає соціальне призначення держави і має законодавчу регламентацію. Зміст забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів охоплює діяльність держави щодо: 1) створення умов для реалізації конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; 2) охорону та захист конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; 3) поновлення порушеного конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

Розглянемо кожен з елементів змісту забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів окремо. Згідно зі ст. 15 Конституції України, суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності [1], отже, створення умов забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів необхідне в різноманітних сферах суспільного життя. Так, в економічній сфері найбільш важливими умовами можна вважати розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки, скорочення крайньої бідності, подолання критичної поляризації прибутків серед соціальних груп, досягнення стабільного економічного розвитку. Соціальні умови забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо



себе, членів сім'ї чи близьких родичів передбачають створення в суспільстві відповідної психологічної атмосфери розвитку почуття індивідуальної відповідальності й ініціативи, нетерпимості до всяких порушень законності тощо. У суспільстві повинні діяти справедливі закони, пов'язані із забезпеченням прав особистості, функціонувати незалежні суди й органи правопорядку, яким громадяни довіряють. Політичні умови забезпечення даного права пов'язані з подоланням соціальної апатії й аполітичності суспільства, спричиненої розчаруванням в наявному політичному устрої, а також нехтуванням інтересами меншості, яка має поступитися більшості; скептичності населення, що призводить до кризи легітимності політичних інститутів. Ідеологічними передумовами можна вважати подолання тривалого переважання у свідомості людини пострадянського простору цінності групи і спільноти над індивідом і водночас поступовий розвиток серед населення усвідомлення того, що демократія – це передусім повага до прав та свобод інших, законслухняність, особиста відповідальність за суспільні справи. У правовій сфері наявна крайня необхідність зростання якості надання юридичної допомоги та вдосконалення механізмів її забезпечення, насамперед, серед малозабезпечених верств населення, а також підвищення рівня правової свідомості й освіти в суспільстві.

Наступний елементом змісту забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів є його охорона і захист. Відмінною ознакою охорони даного конституційного права можна вважати більш широкий спектр соціальних норм і форм її здійснення. Зокрема, якщо його захист реалізується тільки через правові форми діяльності компетентних органів або уповноважених осіб, то охорона даного права здійснюється як правовими, так і неправовими формами діяльності органів державної влади, а також громадських об'єднань. Якщо захист згаданого права передбачає наявність і дію конкретних юридичних гарантій, які встановлюються державою і закріплюються в правових нормах, то заходи його охорони можуть бути розосереджені в різних соціальних, зокрема і в правових нормах. Отже, охорона конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів забезпечується встановленням державними органами правових норм шляхом правотворчості, гарантуванням і реалізацією даного права.

Захист конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів базується на праві людини на правовий захист своїх прав та свобод, закріпленому ст. 55 Конституції України. Мета цього права – долати перешкоди на шляху реалізації прав і свобод людини, відновлювати й захищати вже порушені права [11, с. 100]. Конституція і чинне законодавство України передбачає судові і позасудові форми захисту конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Судова форма захисту – це розгляд спорів, справ про захист порушеного права особи не свідчити проти себе чи близьких родичів. Позасудова форма захисту – це порядок розгляду скарг, заяв, звернень тощо адміністративними органами, прокуратурою, органами адвокатури, нотаріатом, уповноваженим із прав людини. Сюди також варто віднести самозахист.

З огляду на ст. 55 Конституції України [1], по захист конституційного права не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів особа може звернутися до міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Так, Європейський суд з прав людини виходить із того, що право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів є загальноновизнаною нормою міжнародного права, що ґрунтується на ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод і визначає поняття справедливого судового розгляду. Однак міжнародний суд не візьме до свого провадження претензію від особи, право якої не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів було порушене, якщо вказана особа не вичерпала всіх законних можливостей, наданих їй в Україні. Адже, відповідно до принципу міжнародного процесуального права, державі повинно бути надане право виправити порушення шляхом використання власних правових засобів до того, як це порушення буде розглянуте міжнародними органами.



Ст. 56 Конституції та законодавство України гарантують поновлення порушеного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів і компенсацію спричиненої таким порушенням шкоди, що здійснюється судовим порядком.

Висновки. На підставі проведеного в даній статті наукового аналізу можна зробити такі висновки:

1. Забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів – це специфічна об'єктивно необхідна організаційно-правова діяльність державних органів, що відображає соціальне призначення держави і має законодавчу регламентацію.

2. Зміст забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів охоплює діяльність держави щодо: 1) створення умов для реалізації конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; 2) охорони та захисту конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; 3) поновлення порушеного конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

3. Є різниця в нормативно-правовому регулюванні та практиці забезпечення конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів в англосаксонській і романо-германській правових системах. Англосаксонське законодавство містить більш розгорнуту систему в механізмі реалізації даного права, у деяких країнах воно виділено в законодавчих нормах в окрему главу і має багату прецедентну частину. Що стосується більшості країн із романо-германською законодавчою системою, то варто зазначити, що правові норми, які детально регламентують таке право, не згруповані, а містяться в різних нормах, що регламентують права учасників процесу, особливості доказування тощо.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 30 вересня 2016 р. 254к/96-вр. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80>.

2. Про Засади державної політики України в галузі прав людини від 17 червня 1999 р. № 757–XIV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/757-14>.

3. Олійник А. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. К.: Алерта; КНТ; Центр навчальної літератури, 2008. 153 с.

4. Наливайко О. Правовий захист людини як предмет дослідження загальної теорії права. Держава і право. 2001. № 12. С. 18–24.

5. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред.: Ю. Римаренко (голова), Я. Кондратьєв, В. Тацій, Ю. Шемшученко. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре»», 2005. Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. 1224 с.

6. Явич Л. О философии права на XXI в. Правоведение. 2000. № 4. С. 13–19.

7. Мехович А., Мордовец А., Силантьева А. Законность и уважение прав человека в деятельности органов внутренних дел. Правоведение. 1999. № 3. С. 159 – 171.

8. Конституционное право зарубежных стран / под ред. М. Баглая, Ю. Лейбо, Л. Энтина. М.: Норма, 2005. С. 1056.

9. Апарова Т. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия. М.: Институт международного права и экономики; Из-во «Триада, ЛТД», 2006. 157 с.

10. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: монографія / Ю. Тодика, О. Марцеляк; Академія правових наук України; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків: Лібра, 1998. 107 с.

11. Бостан С., Тимченко С. Державне право зарубіжних країн: навч. посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 504 с.

